
ЗМІСТ

ГЛАВА I. Теоретичні основи аналізу взаємодії економіки та релігії	6
Система релігійного впливу на економіку	6
Участь церкви у створенні національного доходу	11
«Орелігійнення» продуктивних сил	20
«Релігійний економізм»	27
ГЛАВА II. Базові економічні норми, поняття, настанови, приписи у священних книгах і релігійних вченнях	35
Процес праці у релігійних вченнях	36
Землеволодіння в іудаїзмі	53
Ставлення до багатства у національних і світових релігіях	56
Релігійне нормування позики	63
Накладання та збір податків	67
Благодійництво як перетворена форма сплати податків	78
ГЛАВА III. Модифікації базових релігійно-економічних норм у процесі трансформації суспільних відносин	83
Еволюція економічних понять у християнському вченні	84
Католицька соціально-економічна доктрина XIX–XX ст.	87
Руська Православна Церква про сучасні принципи та правила господарювання	94
Протестантизм як революційний шлях модифікації базових релігійно-економічних норм	104
Ставлення до матеріальної сторони життя у сучасному іудаїзмі	112

Відмінності у вирішенні господарських питань всередині ісламу	115
Реформаторський рух в індуїзмі	117
Конфуціанство і модернізація економіки	121
Модифікації шляхом пристосування	124
Сучасні наукові концепції побудови християнської економіки	135

**ГЛАВА IV. Господарський характер релігійної діяльності:
історико-економічний аспект** 144

Руська Православна Церква:	
<i>Джерела церковних доходів. Монастирське землеволодіння. Повинності селян на користь монастирів. Торгівля. Промисли. Реформування церковної сфери у XVIII-XIX ст. Поземельна власність монастирів. Державна грошова допомога монастирям. Промислова і торгова діяльність. Доходи від нерухомості. Церковне промислове будівництво. Облаштування монастирських готелів. Доходи соборів і приходських церков. Монастирські багатства. Доходи від продажу релігійних товарів і послуг. Пожертвування на користь монастирів. Монастирські грошові капітали. Витрати церковних установ — власні та соціально спрямовані. Діяльність закладів сфери послуг. Благодійництво. Церковна бухгалтерія</i>	144
Католицька церква	
<i>Ордени як суб'єкти господарювання. Землеволодіння і землекористування. Використання лісів. Садівництво і городництво. Виноградарство і виноробство. Тваринництво. Промислове виробництво. Участь у будівельних роботах. Організація лікувальних закладів. Діяльність у кредитно-фінансовій сфері</i>	199
Мормони (Церква Ісуса Христа Святих Останніх Днів)	223

**ГЛАВА V. Використання релігійних установок
в економічній діяльності** 236

Релігійно-економічні настанови в іудаїзмі	
<i>Власність. Ставлення до праці. Відносини робітника і роботодавця. Оплата праці. Партнерська угода і підприємницький прибуток. Правила торгівлі. Кредитування. Суботні заборони. Харчові заборони. Землекористування</i>	236

Релігійно-економічні настанови в ісламі <i>Ісламська економіка. Праця в ісламі. Сільське господарство. Використання землі. Торгівля. Встановлення ціни. Співвідношення праці й капіталу. Ставлення до лихварства. Кредитування. Іпотека. Страхування. Специфічне релігійне виробництво в ісламі</i>	260
ГЛАВА VI. «Економізація» релігії та «орелігійнення» економіки	283
«Споживацьке суспільство» і релігійність	283
Підприємницька діяльність	288
«Комерційні культу»	295
Орієнтація сучасного виробництва на релігійні групи споживачів	302
Експлуатація релігійних елементів у рекламі	308
Релігійні складові сучасного менеджменту	310
ГЛАВА VII. Економіко-релігійні відносини в умовах глобалізації. Релігійна міграція	315
Релігійна глобалізація	321
Організація хаджу як міжнародний проект	328
Виробництво халяльної та кошерної продукції в умовах глобалізації	333
Ісламські банки	342
Релігійна міграція	349
ГЛАВА VIII. Післямова. деякі питання відносин економіки і релігії в Україні	365
ЛІТЕРАТУРА	391
СЛОВНИК	403

ГЛАВА I

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ АНАЛІЗУ ВЗАЄМОДІЇ ЕКОНОМІКИ ТА РЕЛІГІЇ

Система релігійного впливу на економіку

У сучасних умовах склалася широкомасштабна система взаємодії релігії, релігійних організацій з економікою практично в усіх національних господарствах. Помітним є те, що в країнах, незалежно від домінуючого віросповідання, релігія у різноманітних своїх формах економічно присутня в багатьох аспектах суспільного і господарського життя.

Використовуючи економічні важелі, релігія впливає на політичні рішення держав, породжуючи певні протиріччя. Тому автор погоджується з позицією видатного державного діяча Мадлен Олбрайт, яка зазначила, що вивчення проблем впливу релігії на політику (у нашому випадку — на економіку) є «заклик до великого розуміння між народами, між правими і лівими, між послідовниками різних релігій, і, зрештою, приборчниками світської держави і тими, хто вважає, що релігія повинна грати важливу роль у громадському і політичному житті»¹.

Природно, що вплив на економіку у різних релігійних регіонах неоднаковий. Якщо християнство через свої церкви (православну, католицьку, протестантську) безпосередньо бере участь в

¹ Олбрайт М. Релігія и мировая політика. Пер. С англ.. — М.: Альпина Бизнес Букс, 2007. — С. 9.

економіці, являється її суб'єктом, здійснює виробничу діяльність, виконує різні фінансові й товарні операції, то ісламу притаманна регуляторна економічна діяльність шляхом встановлення регламентуючих норм.

Окремі релігії (такі, як індуїзм) впливають на економічне життя країн розповсюдження, опосередковано, однак сприяють фіксації соціально-станових груп, що є за своєю суттю участю в господарському житті шляхом закріплення їх суспільно-економічних функцій. Своє специфічне ставлення до економічної діяльності взагалі позиціонує буддизм, який здійснює нормативно-регулятивний вплив у регіонах розповсюдження. Власні особливості мають також інші релігійні напрями.

Система релігійного впливу на економіку складалася протягом століть, породжуючи у різні історичні періоди ті чи інші форми. Одні з них виникали, інші відмирили, але, безумовно, в процесі свого розвитку складалася система релігійної участі в економічному житті. При аналізі цієї системи національні та державні кордони зникають, оскільки релігії охоплюють різні країни і народи і зберігають свої сутнісні економічні прояви практично поза географією розповсюдження.

З цього приводу слушною є судження С. Булгакова: «Не можна відокремити від духовного життя будь-яку сторону взагалі, господарську чи іншу. Існує не одна лише людина економічна взагалі; кожна епоха має свою економічну людину; і релігійна особистість має і в господарському житті певне значення. — Кожна релігія має свою практичну етику, яку вона включає і в господарське життя»².

Постає питання: яким чином економічні прояви релігійної діяльності виникли, які важливі періоди вони пройшли, які релігійно-економічні норми були постійними, а які — тимчасовими, і яким чином настанови святих писань, присвячені економічним питанням, реалізується у сучасних умовах.

У науковому відношенні періодизація такого явища, як взаємовплив економіки та релігії, на думку автора, є непродуктивною, а застосування країнознавчого підходу буде звужувати рамки дослідження цих питань.

² Булгаков С. Н. История экономических и социальных учений. — М.: Астрель, 2007. — С. 844.

Концептуальною тут є ідея А. Маршалла, який вважав, що двома великими силами, що формували світову історію, були релігія та економіка. «... ніде вплив релігійного та економічного факторів не відтіснявся на другий план навіть на короткий строк, і майже завжди ці дві сили мали більше значення, ніж всі інші разом. Релігійні мотиви сильніші за економічні, але їх безпосередній вплив рідко розповсюджується на таку широку життєву сферу»³. Отже, на нашу думку, сутність цього процесу полягає у постійному оरेлігійненні економіки й економізації релігії.

Як відомо, аналіз кожної системи складається з двох основних елементів — теоретичного та практичного. У нашому випадку дослідження теоретичної складової «системи» спирається на священні писання, що розкривають становлення впливу релігії на економіку. Вивчення практичної складової базується на церковній економічній діяльності, яка характеризує розвиток «системи» по суті.

Період домінування теорії атеїзму витіснив у країнах з пануючою марксистсько-ленінською ідеологією дослідження, в яких об'єктом і предметом була релігія та її соціально-економічне значення у реальному вимірі. У теорії виник розрив між світською науковою літературою і церковними дослідженнями такого явища, як участь релігійних організацій в економіці, а ідеї класиків у цій сфері не отримали належного розвитку, оскільки атеїзм взагалі заперечував наявність такої теми.

Проте заперечення релігійних уявлень і системи поглядів не спростовувало факту взаємовпливу економіки та релігії, оскільки базовими принципами атеїзму було з'ясування зв'язку між релігією та інтересами класів, боротьба з релігією і суспільно-економічними порядками, виразниками яких вона виступає, розкриття сутності релігії як продукту духовного та економічного пригноблення.

Покажемо у цьому сенсі є висловлювання відомого вченого радянських часів М. Нікольського: «Релігія, як і будь-яке інше явище людського життя, підпорядкована дії непорушних законів суспільного розвитку. У зв'язку з однаковими господарськими і суспільними умовами у найрізноманітніших країнах і у найрізно-

³ Маршалл А. Принципы экономической науки. Книга первая. Предварительный обзор. Глава I. Введение // <http://exsolver.narod.ru/Books/Econom/Marshal/c3.html>

манітніших народів утворюються у галузі релігії однакові явища, подібні до свого внутрішнього змісту ...»⁴.

Розгляд проблеми взаємовідносин економіки і релігії повинен здійснюватися на основі наступних підходів. Передусім, базовими є питання регулювання релігією домашнього господарства, приватного способу організації господарства, господарських процесів у межах держав, розвиток цивілізаційних процесів.

Крім того, релігійні вчення мають розглядатися не тільки самі по собі, але, насамперед, з погляду декларованих цими вченнями економічних принципів. Кожне релігійне вчення несе в собі нормативне економічне навантаження, встановлює норми, рекомендації, поради, заборони, компромісні рішення, тлумачення економічного характеру, тобто визначає межі, у яких може здійснюватися господарська діяльність людини.

Релігійні вчення у своїй економічній частині фактично створили систему релігійно-економічного регулювання. У священних книгах існують прямі вказівки на форми і методи такого регулювання, яке впливає на виробництво і розподіл національного продукту.

У тих же священних книгах встановлені релігійні нормативи, які визначають характер і можливість володіння власністю, впливають на ціноутворення, застосовуючи методи церковного адміністрування; здійснюють релігійно-економічне регулювання кредитної сфери, вирішуючи питання лихварства, відсотка, банківських позик; встановлюють умови обміну і торгівлі; визначають за релігійними ознаками якість продукції, що споживається. Крім того, як показує практика, релігійно-економічні методи спрямовані на виробництво різних видів товарів.

Особливе місце в аналізі повинне зайняти перетворення релігійних установ на суб'єктів господарської діяльності, використання у господарському житті нації економічної потенції, закладеної в релігії.

Необхідно розглядати не тільки систему релігійно-економічного регулювання, але й характер і особливості прояву його у різних історичних, національних умовах, спільне і особливе в економічній діяльності різних релігійних течій.

⁴ Никольский Н. М. История русской церкви / Н. М. Никольский. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. — С. 604.

У теорії взаємовпливу економіки та релігії особливе місце займає аналіз священних книг, писань «отців церкви», богословських тлумачень у контексті становлення і розвитку економічної думки, формування економічних учень. Отже, незалежно від походження кожної священної книги, вона стає об'єктом дослідження як носій економічної теорії

Тому настанови, закладені у священних книгах, щодо економічних аспектів діяльності людини та суспільства, фактично є економічними можливостями, які реалізуються в практичній площині послідовниками цієї релігії.

Важливим у теоретичній площині є питання, як економіка зі своєю структурою і способом виробництва сприяла чи протидіяла релігійним економічним нормам і чому економічні інтереси нації відповідали релігійним приписам.

Предметом детального вивчення економічної ролі релігії та релігійних установ є участь церкви у суспільному розподілі праці, закріплення свого місця у цьому розподілі та участі у суспільній праці значної кількості виробників, залучених до неї на релігійній основі. Тобто окремо досліджується релігійна мотивація трудової діяльності і релігійна мотивація створення окремих виробництв.

Розглядаючи релігію як соціально-економічний фактор суспільного прогресу, слід приділити увагу категоріям, за змінами в яких можна судити про цей процес. Мова йде про релігійно-економічні норми щодо праці, капіталу, доходу, винагородження, відсотка, грошей, зайнятості, питання нагромадження позаекономічними та економічними шляхами багатства, створення суто церковного фінансового капіталу і його вплив в окремі історичні періоди розвитку людства і націй на соціально-економічний розвиток.

Господарська діяльність релігійних установ, взаємовплив релігії та економіки, навпаки, відбувалися персоніфіковано, і це також є предметом аналізу, як і взаємодія та зв'язок світської і церковної влади у вирішенні соціально-економічних питань.

Науковий інтерес представляє визначення меж втручання релігії та церкви в економічне життя держави. Оскільки кожна релігія формує ці межі згідно нормам, записаним у святому писанні, то в різних країнах у різні історичні періоди ці межі відрізнялися залежно від домінування тієї чи іншої релігії.